

Л. Г. Демидов, С. М. Климов и др. — СПб : Знание, 2000. — 93 с.

2. Економіка України: стратегічне планування : монографія / Науково-дослідний економічний ін-т ; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини ; під ред. И. Ф. Беседіна, А. С. Музиченко. — К. : НДЕІ, 2008. — 500 с.

3. Мінцберг Генрі. Зліт і падіння стратегічного планування / Генрі Мінцберг ; пер. з англ. К. Сисоева. — К. : Вид-во Олексія Капусти, 2008. — 412 с.

4. Лисицький В. І. Стратегічне планування в роботі уряду як базова складова розвитку ринку високих технологій / В. І. Лисицький // Економіка і прогнозування. — 2004. — № 3. — С. 38–43.

5. Точилін В. О. Моделі стратегічного планування: світовий досвід та практика впровадження / В. О. Точилін, І. С. Вербицький // Актуальні проблеми економіки. — 2007. — № 1. — С. 109–116.

6. Головінов О. М. Теорія і практика планування в умовах розвиненої ринкової економіки / О. М. Головінов // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії : зб. наук. пр. Вип. 1(10): Економічні науки. — Чернівці, 2008. — С. 377–393.

7. Основні показники соціально-економічного розвитку України за I квартал 2009 р. / Державний

комітет статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

8. Економічна енциклопедія. У трьох томах / за ред. С. В. Мочерного. — Київ : «Видавничий центр «Академія», 2000. — 848 с.

9. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества : пер. с англ. / Дж. К. Гэлбрейт. — М. : Прогресс, 1979. — 406 с.

10. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23 березня 2000 р. № 1602-III. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

11. Положенко Д. В. Планування в системі державного регулювання економіки і ринкового саморегулювання / Д. В. Положенко // Статистика України. — 2004. — № 4. — С. 57–60.

12. Глазьев С. Депрессию преодолеют нововведения / С. Глазьев. — Режим доступу : <http://www.glazev.ru>.

13. Архангельский Ю. О необходимости государственного планирования рыночной экономики / Ю. Архангельский // Экономика Украины. — 2004. — № 3. — С. 47–52.

Подано до редакції 21.09.2009 р.

УДК 332.12(477.7)

Т. В. Черемісіна,

асистент,

Азовський регіональний інститут управління

Запорізького національного

технічного університету,

м. Бердянськ

ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНІВ РОЗВИТКУ ПРИМОРСЬКИХ МІСТ

Міське планування останніми роками переживає своєрідну кризу. З одного боку, розширилися права місцевого самоврядування в регулюванні розвитку міста, тобто муніципалітети отримали права самостійно вирішувати чимало питань міського життя. З іншого боку, старі методики галузевого і територіального планування не адаптовані для сучасних умов, а нові підходи не встигли знайти широкого обґрунтування, застосування та поширення. До того

ж, міська влада не завжди знаходять сили й засоби для розробки короткострокових, а також середньострокових і довгострокових планів розвитку міста.

Різноманітні аспекти стратегічного планування розвитку міст і окремі підходи до нього широко висвітлено в працях вітчизняних і зарубіжних науковців і фахівців, зокрема, А. Міроєдова, Г. Гутмана, С. Федіна [1], А. Лаврова, В. Сурніна [2], Ю. Шарова [3], А. Балобанова [4] та ін. У роботах названих

© Т. В. Черемісіна, 2009

дослідників достатньо аргументовано висвітлено питання методики розробки планів стратегічного розвитку міст, організаційно-економічне забезпечення їх реалізації тощо. Разом з тим територіальним громадам та їх представницьким органам в особі місцевих рад бракує інноваційних підходів до активного розвитку міст, інструментарію маркетингового управління місцевим розвитком, технологій залучення громади до управління містом через органи громадянської дії та організації самоврядування. За професійного підходу до розробки й реалізації стратегічних планів міст необхідно адаптувати управлінську практику та досвід активних міст, зокрема в частині аналітичних досліджень.

Проте окремі її найістотніші аспекти залишаються ще мало розробленими. Це викликає суперечки і дискусії навіть неоднозначне тлумачення термінів і дефініцій. Недостатність практичного досвіду стратегічного планування розвитку туристичних центрів і теоретико-методологічних розробок у цій галузі знань і практичних дій визначає актуальність наукових досліджень у цих напрямках.

Місцева влада приходить до розуміння того, що без детальних і якісно розроблених планів розвитку міста обійтися неможливо. Саме стратегічне планування дозволяє створювати умови для перспективного розвитку, допомагає ухвалювати поточні рішення з орієнтацією на довгострокові цілі, є адекватним інструментом, здатним консолідувати зусилля адміністрації та суспільства для вирішення існуючих проблем.

Метою статті є проведення оцінки вітчизняної практики розробки й реалізації стратегічних планів міст на основі компаративного аналізу.

Багато регіонів і міст починають звертатися до практики розробки концепцій комплексного соціально-економічного розвитку, використовуючи елементи стратегічного підходу, особливо в частині визначення цілей і їх ранжирування за ступенем значущості. Метою стратегічного планування є розробка направляючої політики в діяльності міста із планування, формування бюджету і програм розвитку.

На сьогодні стратегічне планування в місцевому самоврядуванні є базовими інструментами ефективного розвитку соціально-економічних процесів у високорозвинених країнах світу. Однак рівень використання цих знань в органах місцевого управління в Україні ще недостатній. Іншим, не менш важливим чинником, що формує цілі таких вишколів, є поступове просування нашої країни до громадянського суспільства, в якому головним пріоритетом є людина, особистість, широке запровадження політичного та соціального партнерства як засобу консолідації соціуму.

Цікавим щодо визначення стратегічного планування економічного розвитку міста є бачення В. Ва-

куленко, котрий визначає стратегічне планування розвитку міста як один із найсучасніших методів міського управління, роль якого зростає одночасно з підвищенням відповідальності міських органів влади за розвиток міста в довгостроковій перспективі, зростання рівня життя його мешканців, збереження та удосконалення інфраструктури, поліпшення надання громадських послуг тощо [5].

На наш погляд, стратегічне управління містом – це процес, який полягає в реалізації довготермінових завдань, використовуючи існуючі можливості та уникаючи існуючих загроз, базується на опрацюванні, впровадженні й контролі реалізації стратегії, стратегічних та інвестиційних планів міста.

Таким чином, стратегічне управління територією є важливим елементом сучасного управління просторовим розвитком і якістю, яке забезпечує досягнення суспільно значущих цілей для соціально-економічного розвитку територій. Для реалізації цього необхідні висококваліфіковані кадри, які би мали спеціальні знання в цій сфері. Такими знаннями, зокрема, є поняття стратегії та тактики управління територіальним і регіональним розвитком, співпраці владних структур, громадськості та бізнесу, методології проектного менеджменту, бюджетної політики та навичок управління бюджетом, розвитку управлінського потенціалу, управління робочими взаємовідносинами та низка дотичних до них.

Розробляючи систему стратегічного планування, кожне місто обирає для себе найприйнятну схему, яка, з одного боку, являє собою перелік необхідних формальних процедур, для виконання яких потрібні знання фахівців, а з іншого – передбачає поєднання елементів розвитку міста. Система стратегічного планування базується на системі планів, які дають змогу перетворити цілі та стратегії в реальні досягнення. Найскладнішою проблемою є те, щоб зрозуміти, яким має бути стратегічний план міста, з чого він повинен складатися, щоб відповідати тим вимогам, які роблять його незамінним для розвитку міста. Загальні вимоги до змісту і структури стратегічного плану можна відстежити, аналізуючи визначення поняття «стратегічний план» різними авторами, які, залежно від прийнятої концепції стратегічного планування, акцентують увагу на тих чи інших сторонах цього явища.

Беручи до уваги світовий досвід стратегічного планування курортних міст, визначено основні складові елементи такого планування: місія, бачення, мета стратегічного міського розвитку, інструменти досягнення мети, стратегії економічного зростання, програми і плани міського розвитку.

Визначення місії розвитку міста є одним з інструментів стратегічного управління, способом виділення конкретного міста серед його конку-

рентів. У процесі діяльності міста місія може змінюватися відповідно до нових тенденцій, яких вимагає зовнішнє і внутрішнє середовище. Місія — інструмент стратегічного управління — визначає основні орієнтири розвитку міста, що є важливими для задоволення конкурентних позицій.

Бачення — це коротке надихаюче визначення того, чого місто бажає досягти чи чим стати в майбутньому, погляд керівництва міста на те, яким може чи має бути місто за найсприятливішого збігу обставин. Бачення міста — це образне представлення значення діяльності та перспектив (майбутнього) міста. Мета стратегічного соціально-економічного розвитку вимагає свого обговорення і опрацювання серед ділових кіл і у пресі. Для формулювання мети розвитку місцеві власті привертають економічних радників, працівників місцевих вищих учбових закладів, службовців місцевих банків. Мета розвитку міста повинна бути ранжирувана за ступенем спільності і по пріоритетах.

Наступний елемент, який характеризується нами — інструменти досягнення мети — це способи, методи і прийоми, за допомогою яких будуть досягнуті цілі, які поставлені для розвитку міста. Розроблена стратегія розвитку міста дозволяє визначити готовність міста до реагування на виявлені чинники впливу зовнішнього середовища і об'єднати ресурси усередині міста. Крім того, стратегія міста свідчить про здатність міста вести планомірну роботу і по залученню зовнішніх ресурсів для його розвитку (використання в переговорах з інвесторами підготовлених PR-акцій із формування привабливого іміджу).

Стратегічний план має складну внутрішню структуру, що відображає багатоцільовий характер діяльності міста і зумовлює необхідність формування системи планів, проектів і програм. Аналізуючи складові стратегічного плану міста, можна зробити висновок, що маркетингова складова в теоретичному вигляді відсутня. На наш погляд, маркетингова складова розвитку саме курортних міст повинна мати пріоритетне значення в системі засобів реалізації стратегічних планів.

Територіальний маркетинг — це маркетинг в інтересах території, її внутрішніх і зовнішніх суб'єктів, в яких вона зацікавлена [6]. Перше завдання регіонального маркетингу — це позиціонування перед потенційними інвесторами сильних сторін регіону, оскільки такі є навіть у слабких і депресивних регіонів. Проблема маркетингу території присвячено публікації А. Дайана [7], Г. Даулінга [8], Ф. Котлера, К. Асплунда, І. Рейна, Д. Хайдера [9], А. Панкрухіна [10], А. Гапоненко [11], Т. Орлової [12] та ін.

Проаналізуємо вищенаведені складові елементи на основі порівняння стратегічних планів розвитку міст Бердянська, Євпаторії та Одеси. Для того,

щоб проводити аналіз стратегічних планів цих трьох міст, потрібно порівняти такі показники, як чисельність населення міста та його бюджет, середню заробітну плату в кожному із приморських міст, після чого визначитися скільки, виходячи з обсягу бюджету, складає бюджет міста на одного мешканця. Аналіз даних подано в табл. 1.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика основних показників життєдіяльності міст Бердянська, Євпаторії та Одеси за 2007 р. *

	Одиниця виміру	Бердянськ	Євпаторія	Одеса
Чисельність населення	тис. осіб	124,0	103,0	1 200,0
Бюджет	млн грн	146,3	143,1	2 041,0
Середня заробітна плата	грн	790,65	960,00	1077,00
Бюджет міста на одного мешканця	грн	1180,00	1395,00	1701,00

* Розраховано автором на основі даних статистичної звітності Асоціації міст України.

Виходячи з аналізу даних табл. 1, можна зробити висновок, що обсяг бюджету на душу населення в місті Одеса складає 1701 грн, що перевищує відповідний рівень м. Бердянська на 521 грн і м. Євпаторії на 306 грн. Якщо порівнювати ці показники Бердянська та Євпаторії, то величина бюджету на одного мешканця в м. Євпаторія вища за показник міста Бердянська на 250 грн. Середня заробітна плата жителя Одеси складає 1701 грн, жителя Євпаторії — 960 грн, а жителя Бердянська — 790,65 грн.

У 2006 р. була завершена розробка стратегічного плану розвитку міста Бердянська: стратегічний план розвитку міста Бердянська розроблений до 2010 р. [13], стратегічний план економічного та соціального розвитку міста Євпаторії на період до 2015 р. [14], проект стратегії економічного та соціального розвитку міста Одеси — на період до 2015 р. [15].

Бердянськ — одне з п'яти міст обласного значення Запорізької області зі своїм промисловим, культурним, духовним і санаторно-курортним потенціалом. Місто розташоване на північному узбережжі Азовського моря. Згідно закону України «Про оголошення природних територій міста Бердянська Запорізької області курортом державного значення» [16]. Бердянську присвоєно статус курортного міста. Бердянськ — столиця азовських здравниць, південні морські ворота Запорізької області. У Запорізькій області, в Україні, у країнах СНД і далекого зарубіжжя відоме місто Бердянськ — перлина Північного Приазов'я. Азовське море дало життя Бердянську майже два століття назад. Економіка міста Бердянська представлена широким спектром галузей матеріального виробництва, а саме: промисловість, торгівля і громадське харчування, будівництво, транспорт, зв'язок, і нематеріальною сферою економіки [17].

Місто-курорт Євпаторія — один з якнайдавніших міст Криму, що засноване в IV ст. до н. е. і має

три історичні назви: Керкінітіда, Гезльов, Євпаторія. Вважається, що по туристичній привабливості Євпаторія поступається Ялті, Алушті, Феодосії або Судаку — тут немає екзотичної природи з пальмами і кипарисами, глибоких каньйонів або високих гір, недостатньо розвинена екскурсійно-розважальна інфраструктура. Євпаторія порівняно невелике місто на Кримському півострові. Щорічно на відпочинок до Євпаторію приїжджає до 1 млн осіб. Євпаторія вважається одним із кращих курортів Криму.

Місто Одеса — головний адміністративний, економічний, науковий і культурно-освітній центр. Місто розташоване на півдні України на березі Чорного моря. Місто готове до широкої взаємовигідної співпраці у всіх областях. Найбільше сприяння буде надано суб'єктам підприємницької діяльності в реалізації проектів у сферах: будівництва житла; створення нових і реконструкції підприємств харчової та переробної промисловості; розвитку туризму; модернізації міських систем водо- і теплопостачання; впровадження енергозберігаючих технологій.

Місія Одеси сформована як провідного регіону України, зразок суспільно-політичної стабільності, сприятливого бізнесового середовища, активного міжнародного співробітництва та відкритої влади. Формування місії міста Бердянська та міста Євпаторії у стратегічному плані відсутнє. Виходячи із аналізу стратегічних планів досліджуваних міст, можна визначити місію міста Бердянськ і місію міста Євпаторія як розбудова сучасного курортного міста, що постійно розвивається, з довгостроковим економічним зростанням, системою соціальної справедливості та турботою про навколишнє середовище.

Місія тісно пов'язана з такими категоріями, як «бачення» розвитку міста «філософія існування міста» і майже завжди є особистим поглядом керівників міста найвищого рівня на перспективу розвитку. Бачення міста Бердянська — місто-курорт, в якому створені умови для розвитку промисловості, бізнесу, туризму, залучення інвестицій, це культурний центр північного Приазов'я з комфортним проживанням громадян. Бачення міста Євпаторія — місто, в якому приємно жити і відпочивати; цілісний міжнародний курорт і туристичний центр з гідним рівнем і якістю життя і високою культурою населення. Економіка, бізнес, комунальна сфера міста орієнтовані на надання високоякісних послуг гостям і жителям міста. Бачення міста Одеси у стратегічному плані міста відсутнє.

У баченні міста Бердянська та Євпаторії є спільне те, що робиться акцент на розвиток туризму та на комфортне проживання в цих містах мешканців.

Мета стратегічного розвитку міста Бердянська визначається так, що місто Бердянськ це місто з високим рівнем життя населення, розвиток яко-

го базується на місцевій промисловості, залученні інвестицій, високорозвинутій інфраструктурі, сфері послуг зі статусом курортних територій національного значення.

У результаті створення і здійснення стратегічного плану Євпаторії повинна бути скасована сезонність економічної активності. Євпаторія повинна стати популярним місцем відпочинку й оздоровлення людей не тільки з пострадянського простору, але також із розвинених країн світу. У сфері комунального господарства міста, його економіці, сфері культури повинні відбутися зміни, що забезпечать світовий рівень послуг, що надаються жителям міста та його гостям, а це неможливо без формування інвестиційної привабливості міста і залучення в його економіку й санаторно-курортну сферу зовнішніх, у т. ч. іноземних інвестицій.

Головною метою розвитку міста Одеси є підвищення добробуту населення через цілеспрямоване та послідовне вирішення найбільш гострих і актуальних проблем соціально-економічного розвитку міста на основі раціонального використання географічного положення, природно-ресурсного і трудового потенціалу, збалансованого і пропорціонального, економічно ефективного та екологічно безпечного сполучення основних сфер і галузей господарства, поступової структурно-технологічної та організаційно-економічної модернізації виробництва, втілення сучасних принципів і механізмів господарської діяльності.

При порівнянні цілей розвитку міст простежується характерна особливість для всіх трьох міст — соціально-економічний розвиток міста, залучення інвестицій. Але у стратегічних планах Бердянська та Євпаторії акцент більше робиться на розвиток міста як курорту, ніж на розвиток промисловості, як у стратегічному плані Одеси.

Інструменти досягнення мети соціально-економічного розвитку порівнюваних міст представлені в табл. 2.

Таблиця 2. Порівняльна характеристика інструментів досягнення мети соціально-економічного розвитку Бердянська, Євпаторії та Одеси

Бердянськ	Євпаторія	Одеса
Розвиток бізнесу, залучення інвестицій та розвиток курортної і туристичної сфери	Урахування результатів внутрішнього і зовнішнього аналізу (SWOT-аналізу) потенціалу й умов розвитку міста, а також показників економічного стану міста і тенденцій його розвитку	Підвищення якості життя мешканців міста згідно цільових програм, планів розвитку і міських проектів

Для вирішення напрямів досягнення мети соціально-економічного розвитку були складені окремі плани дій, впровадження яких має привести до покращення конкурентної позиції міста Бердянськ

ка. Плани дій розроблялися членами Експертного комітету з економічного розвитку, а також за допомогою фахівців, які мають професійні знання та досвід у відповідних сферах, або до службової компетенції яких входять відповідні питання. Це дасть можливість для розвитку в місті місцевої промисловості, інфраструктури, сфери послуг, курорту національного значення і залученню інвестицій.

План дій з досягнення загальної мети економічного й соціального розвитку міста Євпаторії, відображеної у формулюванні стратегічного бачення, представлено у спеціально розробленому Профільї громади міста Євпаторії. Сукупність пріоритетних напрямів, стратегічних цілей, оперативних цілей і планів заходів і є планом дій з реалізації стратегічного бачення економічного і соціального розвитку міста Євпаторії.

У стратегічному плані Євпаторії чітко й структуровано визначено інструменти досягнення цілей. А у стратегічних планах Бердянська та Одеси інструменти для досягнення мети розвитку міст визначено описовим характером. Кожна із стратегічних цілей, стратегічних планів міст, які аналізуються, структуровані на оперативні цілі, які служать досягненню відповідної стратегічної мети. Для кожної з оперативних цілей складений план заходів щодо її реалізації.

Стратегії економічного зростання Бердянська, Євпаторії та Одеси представлено в табл. 3.

Таблиця 3. Порівняльна характеристика стратегій економічного зростання Бердянська, Євпаторії та Одеси

Бердянськ	Євпаторія	Одеса
Розвиток курорту і туризму; реорганізація крупного виробництва у дрібні, чутливі до змін кон'юнктури ринку підприємства; розвиток малого й середнього бізнесу; створення нових конкурентних підприємств на ринку комунальних послуг; створення ринку фінансових послуг і залучення інвестицій.	Розвиток курортно-рекреаційного комплексу; поліпшення рівня і якості комунальних послуг, що надаються; розвиток бізнесу і залучення інвестицій; удосконалення міської політики.	Перспективний розвиток передбачає жорстку, науково обгрунтовану регламентацію господарського використання природного середовища та його ресурсів, зважену і цілеспрямовану соціально-демографічну політику, стабільне і динамічне економічне зростання, спрямоване на безумовне вирішення всіх соціальних проблем, досягнення більш високої якості життя населення. Розвиток міста на перспективу спрямований на збереження та модернізацію міської сфери, послідовне покращання життєдіяльності населення та якості його життя, оздоровлення навколишнього середовища і досягнення санітарно-безпечної соціально-економічної ситуації.

Характеризуючи стратегії розвитку міст, можна побачити вузький їх спектр для розвитку Бердянська та Євпаторії, ніж для розвитку Одеси. У стратегіях Бердянська, Одеси та Євпаторії спільне те, що вони спрямовані на розвиток туризму і рекреації, залучення інвестицій та розвиток малого й середнього бізнесу.

Високу ефективність лікування в місті Бердянську забезпечує широке застосування хлоридно-натрієвої, йодо-бромної підземної мінеральної води для

лікувальних ванн, душу, підводного витягнення, зрошування кишечника та ясен, питного лікування. Мінеральна вода володіє тонізуючою знеболюючою, цілющою грязі Бердянська є найбільш лікувально активними грязями в нашій країні. Щоб туристична галузь працювала ефективно, ретельно проводиться процес планування, в якому враховуються людські, економічні, екологічні та інфраструктурні чинники.

Розвиток санаторно-курортного комплексу і туризму в місті Євпаторії, задоволення сучасних вимог до рівня і якості комунальних послуг, поліпшення умов для розвитку основних галузей економіки міста тісно взаємозв'язані.

Наявність Одеси як центру міжнародного туризму, курортної галузі та рекреаційного господарства загальнодержавного значення є однією з головних народногосподарських функцій, які виконує Одеса в економіці держави та регіону. Основу туристичної інфраструктури міста складає, в основному, застаріла матеріально-технічна база, яка розташована в межах міської території. Рекреаційні ресурси міста дозволяють досить ефективно лікувати серцево-судинні, нервові захворювання, хвороби нервової системи, органів опори та руху, захворювання органів травлення, порушення обміну речовин та інші. Курортна Одеса відома своїми пляжами, загальна територія яких складає майже 26 га.

Таким чином, у стратегічних планах міст велика увага приділяється розвитку туризму та санаторно-курортного комплексу.

Порівняльний аналіз розробки стратегічних планів трьох курортних міст представлено в табл. 4.

Таблиця 4. Загальний порівняльний аналіз стратегічних планів Бердянська, Євпаторії та Одеси

Показники	Бердянськ	Євпаторія	Одеса
Місія	----	----	+
Бачення	+	+	----
Цілі міського розвитку	+	+	+
Інструменти досягнення цілей	+	+	+
Стратегії економічного зростання	+	+	+
Напрями розвитку	+	+	+
Санаторно-курортний комплекс і туризм	+	+	+
Інформаційний туристичний центр міста	----	----	----
Маркетинговий план розвитку міста	----	----	----

Отже, стратегічні плани Бердянська, Євпаторії та Одеси відповідають загальноприйнятій методиці стратегічного планування курортних міст, але звертає увагу те, що в них відсутня стратегічна маркетингова складова, яка має місце у практичному досвіді розвитку курортних міст, охоплюючи такі складові, як образ, імідж, просування. Також у стратегічних планах відсутній інформаційний елемент, який є невід'ємною частиною маркетингового плану міста.

Висновки. Проведений компаративний аналіз вітчизняного досвіду міських громад у розробці мето-

дик стратегічного планування міст вказує, що проаналізовані стратегічні плани трьох курортних міст мають потужний потенціал для подальшого розвитку. Попри чітку структурованість стратегічних планів, логічну послідовність представлення вони гостро потребують доповнення маркетинговими стратегіями розвитку та відповідними засобами маркетингової підтримки.

Всі відомі в маркетингу території стратегії — іміджу, привабливості, інфраструктури, персоналу — можуть успішно розвиватися кожним курортним приморським містом, але певні аспекти і пріоритети складаються історично і не можуть бути зігноровані. Важливо вчасно підсилити їх, використати, помістити в найбільш вигідний контекст і відповідно позиціонувати місто.

Література

1. Гутман Г. В. Управление региональной экономикой / Г. В. Гутман, А. А. Мироедов, С. В. Федин. — М. : Финансы и статистика, 2002. — 478 с.
2. Лавров А. М. Реформирование экономики: региональные аспекты. Ч. 2. Региональный маркетинг и тенденции его развития / А. М. Лавров, В. С. Сурнин. — Кемерово, 1994. — 335 с.
3. Шаров Ю. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти : моногр. / Ю. Шаров. — К. : Вид-во УАДУ, 2001. — 302 с.
4. Балобанов А. Е. Схемы и процедуры стратегического планирования // Стратегическое планирование в муниципальном управлении: Введение в предмет / [Сост. и ред. А. Е. Балобанов, О. И. Генисаретский]. — М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2000. — С. 63—117.
5. Вакуленко В. Концептуальні напрями стратегічного планування економічного розвитку міста / В. Вакуленко. — Режим доступу : <http://www.ado.edu.ua/ukrmisto/1/n1g4s1.htm>.
6. Блинов А. Территориальный маркетинг и управление развитием муниципального образования / А. Блинов // Маркетинг. — 2002. — № 4 (65). — С. 75—83.
7. Дайан А. Маркетинг города / А. Дайан // Академия рынка: маркетинг : пер. с фр. — М. : Экономика, 2003. — 317 с.
8. Даулинг Г. Репутация фирмы: создание, управление и оценка эффективности / Г. Даулинг. — М. : ИНФРА-М, 2003. — 279 с.
9. Котлер Ф. Маркетинг городов / Ф. Котлер, К. Асплунд, И. Рейн, Д. Хайдер. — СПб. : Стокгольм. шк. эк-ки в Санкт-Петербурге, 2005. — 440 с.
10. Панкрухин А. П. Маркетинг территорий. 2-е изд. / А. П. Панкрухин. — СПб. : Питер, 2006. — 195 с.
11. Гапоненко А. Л. Стратегия социально-экономического развития: страна, регион, город : учеб. пособ. / А. Л. Гапоненко. — М. : Изд-во «РАГС», 2001. — 244 с.
12. Орлова Т. М. Управление развитием города: Методические рекомендации местным администрациям по продвижению городов / Т. М. Орлова. — М. : Холдинговая компания ТИКОМ, 2001. — 670 с.
13. План стратегического развития г. Бердянска на период до 2010 года. — Бердянск, 2002. — 36 с.
14. Стратегічний план економічного та соціального розвитку міста Євпаторії на період до 2015 року. — Євпаторія, 2005. — 31 с.
15. Проект стратегії економічного та соціального розвитку міста Одеси на період до 2015 року. — Одеса, 2006. — 32 с.
16. Закон України «Про оголошення природних територій міста Бердянська Запорізької області курортом державного значення» / Закон № 2305-IV від 11.01.2005 р.
17. Статут територіальної громади міста Бердянська (нова редакція). — Бердянськ, 2001. — 32 с.
18. Гудзь П. В. Креативна складова формування стратегічного плану міста / П. В. Гудзь // Місто, держава, регіон: проблеми розподілу повноважень ; НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень ; відп. ред. В. К. Мамотов. — Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006.

Подано до редакції 29.11.2009 р.